

Derin Yapı, İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Kavram Çerçevesi

İhsan FAZLIOĞLU, Papersense yay. 2015, 283 s.
Yakup ÖZKAN*

İslâm felsefe-bilimindeki çeşitliliğin, bu çeşitliliği oluşturan okulların düşüncelerinin ve bu okulların birbirleri ile olan ilişkilerinin doğru ve ayrıntılı bir tarih bilgisine henüz sahip olmadığımızı söyleyebiliriz. Buna bağlı olarak İslam felsefe-bilim tarihindeki terimlerin, kavramların ve yargıların dönüşümleri ile sürekliliklerinin ne olduğu konusunda yeterince tarihsel verilere ve bunların çözümlenmelerine sahip olmadığımız da kabul edilebilir. Dolayısıyla *İslâm düşünce-felsefe-bilim* tarihindeki *olan-ortadan kalkan-dönüşen-devam edenin* doğru ve ayrıntılı bilgisi konusunda henüz başlangıç aşamasında olduğumuz söylenebilir. Bu yazıda burada sözünü ettiğimiz konularda araştırmalar ya-

* Arş. Gör. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Bölümü

pan bir yazarın elinden çıkan bir eseri tanıtaçağız. Söz konusu eserin ve *Kayıp Halka (İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi)*, *Akıllı Türk Makul Tarih*, *Soruların Peşinde*, *Sözün Eşiğinde*, *Kendini Aramak*, *Kendini Bulmak* isimlerindeki kitapların da yazarı olan İhsan Fazlıoğlu'nu daha çok *Osmanlı felsefe-bilim* üzerine olan araştırmalarından tanıyoruz.

Tanıtmamıza konu olan çalışma, *İbn Sinâ sonrası İslâm felsefe-bilim tarihindeki* terimlerin, kavramların ve yargıların dönüşümleri ile sürekliliklerini matematiksel nesnelere ontolojisi, matematiksel bilginin doğaya ilişkin meşruiyeti ve astronomi alanında kullanılan matematik modellerin ontolojik statüsü ve epistemolojik değerleri konusundaki tartışmalar bağlamında inceleyen bir araştırmadır.

Eser bir takdim ve değişik zamanlarda kaleme alınan beş makaleden oluşur. Kısa olan takdim yazısında araştırmada incelenen ve tartışılan tezler ortaya konur. Burada makalelerin konularını kısaca belirttikten sonra, takdim yazısında sunulan tezlerin özetlerini ve beş makaledeki içeriğin görece olarak daha ayrıntılı bir özetini vermeye çalışacağız.

Kitabın en hacimli olan birinci makalesi, *Osmanlı Felsefe-Bilim Dünyasının Arka Planı: Semerkant Matematik-Astronomi Okulu* başlığını taşır. Bu başlık altında birinci bölüm *Semerkant Matematik-Astronomi Okulu* olarak, ikinci bölüm ise *Kadızzâde'nin Talebesi Olarak Fethullah Şirvani* şeklinde belirlenir. Söz konusu makalenin birinci bölümünde, Osmanlı felsefe-bilim dizgesinin önemli bir ayağı olan *Semerkant Matematik-Astronomi Okulu*'nun kavram çerçevesi, maddî ortamı ile tarihsel bağlamı içinde tasvir edilir. Ayrıca burada bu kavram çerçevesini kuran veya oluşturan filozof-bilim adamlarının zihniyetleri çözümlenir ve bu zihniyetin Osmanlı ülkesine kimler tarafından ve hangi yollar kullanılarak aktarıldığı incelenir. Birinci makalenin ikinci bölümünde ise Semerkant Matematik-Astronomi Okulu'nun önemli bir üyesi olan Fethullah Şirvani'nin, bir ders tasviri ile hocası Kadızzâde'den aldığı icâzetnâmenin tenkitli metnine, çevirisine ve bir değerlendirmesine yer verilir (s. 17-116).

Eserin ikinci makalesi, *Hakikat İle İtibar: Dış Dünya'nın Bilgisinin Doğası Üzerine-XV. Yüzyıl Doğa Felsefesi Ve Matematik Açısından Bir İnceleme* olarak belirlenir. Bu makalede konu, doğa bilimleri-matematik ilişkisi üzerinden işlenir (117-174).

Kitabın üçüncü makalesi *Seyyid Şerîf'in Nefsu'l-Emr Nazariyesi ve Matematik Bilimlere Uygulanması: Şerhu'l-Mevâkıf Örneği* ismini taşır. Burada, *nefsu'l-emr* kavramının ortaya çıkış koşulları ile gelişim süreci, ana çizgileriyle tasvir edilir. Bu tasvir, Adududdin İcî'nin (ö. 1355), *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-keîâm* adlı eseri ve bu eser üzerine bir şerh olan *Şerhu'l-Mevâkıf* üzerinden yürütülür (175-218).

Eserin dördüncü makalesi, *Faâl Akıl Ölünce!: XIII. Yüzyıl Felsefe-Bilim Tarihinde Hakiki İle Zâhiri İlişkisinin Yeniden Yorumlanması* başlığını taşır. Bu başlık altında İslâm medeniyetinde, tarihsel süreç içerisinde duyulurun (*mahsûs*) algılanması (*idrâkinde*) ile olan ya da ortaya çıkan yeniliklerin, yavaş yavaş felsefî düşünceleri nasıl etkilediği ve nasıl dönüştürdüğü ele alınır. Önceki üç makalede olduğu gibi bu makalede de Arapça metinlerin çevirisine yer verilir (219-255).

Beşinci makale önceki makalelere göre daha kısa bir metin olarak *İslâm Medeniyetine İlişkin Bir Kavram Okuması: 'İlmu'd-Dünyâ ve 'İlmu'd-Dîn* biçimindeki başlıkla yer alır (257-271).

Eserdeki makalelerin isimlerine ve içeriklerine ilişkin bu genel sunumdan sonra görece olarak daha ayrıntılı bir özete geçebiliriz. Bunun öncesinde eserin takdim yazısındaki tezleri kısaca şöyle verebiliriz. Fazlıoğlu'na göre *İslâm-Türk felsefe-bilim tarihinde* ortaya çıkmış *Kelâmî, Meşşâî, İşrâkî* ve *İrfânî* okulların kendilerini *uygunluk, tutarlılık, uyumluluk* ve *eleştirel dayanıklılık* açısından sürekli *yeniden yapılandırma* ve *biçimlendirme* içinde tuttukları söylenebilir. Bu tutuş, tarihsel süreç içinde *İslâm felsefe-bilim tarihinin* derin yapısında dikkate değer dönüşümlerin ve yeniliklerin ortaya çıkmasının en önemli nedeni olmuştur. Ona göre söz konusu dönüşümler ve yenilikler terimlerin, kavramların ve yargıların *dönüşümleri* ile *süreklilikleri* üzerinden okunabilir. Yazara göre değişim ve oluşumlar sonucunda, İslâm-Türk felsefe-bilim tarihinde klasik doktriner felsefe-bilim anlayışının derin-yapısının dönüştürülerek perspektif felsefe-bilim anlayışına geçildiği söylenebilir (s. 14).

Birinci makalenin girişinde yazar, belirtir ki bir medeniyette üretilmiş felsefe-bilim dizgesinin içerisinde hayat bulduğu zihniyeti kavramak, o dizgenin üretildiği bağlamı hem maddî hem de zihinsel koşullar açısından bilmeye bağlıdır. Yine yazar, ifade eder ki farklı siyasî hâkimiyetlerin görü-

nüşte parçaladığı İslâm coğrafyasının derinliklerinde akan anlam dünyası ve ilmî aynılık İslâm medeniyetinde ortaya çıkan felsefe-bilim dizgesinin çerçevesini bir arada tutmuş ve tarihsel sürekliliği sağlamıştır. Bu doğrultuda Fazlıoğlu, Osmanlı felsefe-bilim dizgesinin, İslâm coğrafyasının bütün renkleri ile bir bileşimi olduğunu söyler (15-16).

Birinci makalenin birinci bölümünde sekiz ana başlık ele alınır. Bunlar, *Giriş: Siyasî Arka Plan, Herat ile Semerkant: Farklı İki Dünya, Riyâzî Hikmetin Dergâhı: Semerkant Uluğ Bey Medresesi, Riyâzî Hikmetin Mabe-di: Semerkant Rasathanesi, Uluğ Bey'e Eşlik Edenler, Riyâzî İlimler: Kişiler ve Eserler, Timurluların Etkisi: Sükûnete Yolculuk, Çerçeveyi İnşa Eden Üç Adam: Taftazânî, Kadızâde ve Seyyid Şerif* olarak ifade edilebilir (s. 17-62).

Fazlıoğlu'na göre, dedesi Timur'un başkenti olan Semerkant'ı kendine merkez seçen Uluğ Bey (1394-1449), Semerkant'ta ta'limî-riyâzî (*matematiksel*) bilimleri öne çıkartmıştır (s.21). Ona göre bu durum, başta tarihsel ortam olmak üzere diğer pek çok neden yanında, bizzat Uluğ Bey'in bireysel yönelimi, ilmî-felsefî kaygısı ve bakış açısıyla ilgilidir (s. 21-24). Yine bu bölümde *Semerkant Uluğ Bey Medresesi* ile ilgili olarak yazar belirtir ki o, yalnızca İslâm medeniyetinde değil, bütün bir felsefe-bilim tarihinde önemli bir yeri olan medresedir (s. 27). Yazar, Semerkant Medresesi'nde ders veren müderrislerin, kendisi de bir müderris olan Uluğ Bey tarafından imtihan edildiğini, başarılı olanların öğretim kadrosuna katıldığını belirtir. O, medresenin baş-müderrisi olarak ise Uluğ Bey'in de hocası olan Kadızâde'yi zikreder (s. 28).

Gökyüzünün Resmi: Zîc-i Uluğ Bey başlığı altında Fazlıoğlu, *Zîc-i Uluğ Bey* adlı eserden söz eder. Ona göre Semerkant Matematik-Astronomi Okulu'nun ortak ürünü olan ve hem Semerkant Rasathanesi'ndeki gözlemlerden hem de medresedeki nazarî tartışmalardan hareketle hazırlanan *Zîc-i Uluğ Bey* felsefe-bilim tarihinin en önemli eserlerinden biridir. Yazara göre *Zîc'e*, başta Uluğ Bey olmak üzere hem medresede hem de rasathane-de çalışan birçok âlimin katkısı vardır. Bununla birlikte yazar, Uluğ Bey'in esere yazdığı mukaddimede üç kişinin adını zikrettiğini belirtir. Bunlar, Cemşîd Kâşî, Kadızâde ve Uluğ Bey'in "*faziletli oğlum ve sırdaşım*" dediği Ali Kuşçu'dur (36-37). Fazlıoğlu'na göre başta *Zîc-i Uluğ Bey* olmak üzere Cemşîd Kâşî, Kadızâde, Seyyid Münecim, Ali Kuşçu, Fethullah Şirvanî

ve Abdulalî Bircendî gibi isimlerin kaleme aldıkları matematik ve astronomi ürünleri bütün bir İslâm coğrafyası ile Avrupa, Hint ve Çin Bölgelerinde etkili olmuştur (s. 45).

İkinci makalede doğa bilimleri ile matematiksel bilimlerin ilişkisi konusunda İbn Sînâ sonrasında olan tartışmalar ve dönüşümler metinlerinden gösterilmeye çalışılır. Başka bir ifadeyle söz konusu sürecin, İbn Sînâ sistemi ile ilişkisi çerçevesinde nasıl başladığı, nasıl geliştiği ve nereye evrildiği metinler üzerinden incelenmeye çalışılır. Fazlıoğlu, öncelikle sürecin kaynağına ilişkin tezini ifade eder. Onun ifadelerinden anlaşıldığına göre matematiksel ispata daha çok önem veren *Kindî*, *Sâbit b. Kurre*, *Kûbî*, *Halilî* ve *Harizmî* gibi düşünürler dışarıda tutulur ve ağırlıktaki gelenek açısından düşünülür ise İslâm düşünce geleneğinde İbn Sînâ öncesi ve İbn Sînâ'nın sisteminde matematiksel nesnelere doğası ile matematiksel ispat, mantıksal ispat ile karşılaştırıldığında ikincil konuma sahiptir. Fazlıoğlu'na göre bu durum, İbn Sînâ sonrasında matematiksel nesnelere doğası ile matematiksel ispatın statüsünün sürekli ele alınmasına ve doğaya ilişkin matematiksel bilginin meşrûyetinin sık sık tartışılmasına ve matematiksel bilimlerin konumlarını yükselten dönüşümlere ve yeni bakış açılarına neden olmuştur (s. 117-118).

Yukarıda tasvir edilen sürecin, gerçekliğin kavranışının değişimine paralel olarak evrildiğini ve faâl akılla ilişkili, özsel ve tümel kesin bilgi idealine dayanan bir bilim anlayışından, insanın bilişsel yapısı ile kullandığı teorik dil ve gözlem âletlerinin imkânlarıyla sınırlı, mukayyet, yani ihtimaliyet içeren bilgi anlayışına dönüştüğünü belirten Fazlıoğlu'na göre bilgi anlayışındaki bu dönüşüm, beşerî bilginin kurucu parçalarının yeniden ele alınmasını zorunlu kılmış, dolayısıyla da gerçeklikten gelen unsur (*hakikat*) ile insanın akılsal ve zihinsel yapısının kattığı unsur (*i'tibar*) ayrıntılı bir biçimde çözümlenmiştir (s. 118-119).

Üçüncü makalede *nefsu'l-emr* kavramının ortaya çıkış koşulları ile anlamının gelişim süreci, ana çizgileri ile tasvir edilir. Burada Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 1413) Mevâkıf'a yazdığı Şerh'te *İcî*'nin her bir düşüncesine, *nefsu'l-emr* kavramı etrafında çizdiği nazarî çerçeveye bağlı kalarak, getirdiği yorum ve eleştiriler üzerinde durulur. Bu çalışma Arapça metinlerin yazma nüshalarına dayalı olarak yapılır. Bu metinlerdeki ana tartışma ma-

tematik nesnelere varlıkbilimsel durumları ve epistemolojik değerleri üzerine yoğunlaşır. Fazlıoğlu'na göre bu konuları gündeme getiren düşünürler, gönderme ya da alıntı yaparak düşüncelerini Seyyid Şerif'in cümleleri ile desteklemeye çalışmışlardır (s. 175-178).

Dördüncü makalede, *Faâl Akıl Ölüncel: XIII. Yüzyıl Felsefe-Bilim Tarihinde Hakiki İle Zâhiri İlişkisinin Yeniden Yorumlanması* başlığı altında yazar, iddiasını şöyle formüle eder. Türkiye'de, İslâm felsefe-bilim tarihi çalışmaları, büyük oranda, ait oldukları tarihî bağlamın gerçeklik küreleri dikkate alınmadan yapılan, dolayısıyla mîsdâkı belli olmayan cümleler üzerinden yürütülür. Fazlıoğlu'na göre bu tür çalışmalar, lafzî düzeyde anlam ifade etse de anlam düzeyinde bize pek bir şey söylemezler. Çünkü ona göre bilim felsefesi açısından bakıldığında felsefe, ikinci dereceden bir düşüncedir; bir yorumlama tarzıdır. Başka bir ifadeyle felsefe önce gelen olarak birinci dereceden bir düşünceyi, yani çağdaş adıyla bilimsel çalışmaları yorumlar. Fazlıoğlu burada bilim ile felsefe arasındaki ayrımı şöyle ifade eder. Düşünce için öncelikle mahsûsün/duyulurun ma'kûle/akılsala çevrilmesi bilim, daha sonra da bu akılsalın tahkiki felsefedir. Yazar bu yazıda İslâm medeniyetinde, tarihsel süreç içerisinde duyulurun algılanması ile ortaya çıkan yeniliklerin, yavaş yavaş felsefî düşünceleri nasıl etkilediği ve nasıl dönüştürdüğü, bunun sonrasında ne gibi bir sonucun oluştuğu ve tüm bunların, XIII. yüzyılda, farklı düşünce okullarının kendilerini yeniden konumlandırmalarında nasıl etkili olduğu üzerinde durur (s. 219-220). Özetle bu yazıda İbn Sînâ dizgesinin kendisinden sonra *kozmoji-astronomi* ve *optik* konusunda ortaya çıkan bugünkü anlamıyla bilimsel gelişmeler ve yenilikler etrafında nasıl sorgulandığı-eleştirildiği, nasıl dönüştürüldüğü ve tüm bunların ne gibi sonuçlara yol açtığı üzerinde durulur.

Kitabın son makalesi *Medeniyetine İlişkin Bir Kavram Okuması: 'İlmü'd-Dünyâ ve 'İlmü'd-Dîn* adında olup Şakir Kocabaş'ın "İslâm ve Bilim" ile "İslâmî Epistemoloji Üzerine" adlı iki makalesinin eleştirisini yapar.

Sonuç olarak bu kitap, İbn Sînâ dizgesinin *kozmoji-astronomi* ve *optik* alanlarındaki yeniliklere bağlı olarak *uygunluk*, *eleştirel dayanıklılık*, *tutarlılık* ve *uyumluluk* açılarından nasıl sorgulandığını ve bunun sonucunda İslâm felsefe bilim tarihinde ne gibi dönüşümlerin ve yeniliklerin ortaya çıktığını düşünürler ve eserleri üzerinden tasvir etmeye çalışır. İslâm felsefe-bilim

tarihindeki dönüşümleri ve süreklilikleri bizzat düşünürler ve eserleri üzerinden maddî ve zihinsel tarihi bağlamları da dikkate alarak göstermeye çalışması bu incelemenin araştırmalar için örnek olma özelliğini kuvvetlendirdiğini ve dolayısıyla da değerini artırdığını söyleyebiliriz. Ama diğer yandan belirtebiliriz ki İbn Sînâ dizgesinin en önemli kavramlarının ayrınıltılı bir çözümlemesi henüz bulunmadığı için İbn Sînâ dizgesi ile ilgili yargıların yeniden ele alınmaya muhtaç olduklarını ifade edebiliriz.